

Angélique Janssens, *Labouring Lives. Women, work and the demographic transition in the Netherlands, 1880-1960* (Bern: Peter Lang, 2014), 314 p., ISBN 978-3-0343-1571-5

Het is vreemd, zoals Janssens in haar inleiding opmerkt (p.6), dat in de enorme hoeveelheid literatuur over de demografische transitie de actieve rol van vrouwen in de afname van de vruchtbaarheid in Nederland tussen 1880 en 1960 tot nu toe grotendeels buiten beschouwing is gebleven. Niemand zal tegenspreken dat vrouwen cruciaal zijn voor de voortplanting. Maar in de context van de demografische transitie blijkt Janssens een pionier in het zien van vrouwen als *historical actors* in plaats van louter variabelen. De relevantie van haar onderzoek is hiermee direct vanaf de eerste bladzijde duidelijk en behoeft geen verder betoog.

De auteur begint het boek met een beschrijving van haar onderzoeksvragen, die ze vervaecht met een gedetailleerde evaluatie van de bestaande literatuur. De centrale vraag is welke historische omstandigheden hebben bijgedragen aan het bewust verminderen van de vruchtbaarheid door *stopping* (het stoppen van het krijgen van meer kinderen) en *spacing* (het langer wachten met het krijgen van een volgend kind). Algemeen wordt aangenomen dat de ervaring van een vrouw op de arbeidsmarkt voor haar huwelijk en het door haar genoten onderwijs, haar vruchtbaarheidsgedrag tijdens het huwelijk in sterke mate beïnvloedden. Maar welke vrouwen waren dan precies de koplopers van de Nederlandse vruchtbaarheidsafname?

De historiografie biedt op deze vraag verschillende antwoorden die vaak zijn gebaseerd op onbewezen hypothesen. Enerzijds wordt de groep van fabrieksarbeidsters aangedragen als de initiator van modernisering. Verondersteld wordt dat deze vrouwen een relatief hoog loon ontvingen, waardoor een huwelijk op jonge leeftijd werd vergemakkelijkt. Bovendien hadden zij meer kennis over contraceptie dankzij hun dagelijks contact met andere vrouwen (en mannen) op de werkvloer. Anderzijds ligt de focus op de rol van dienstbodes. Zij zouden de normen en waarden van hun werkgevers hebben overgenomen door die in stilte te observeren, maar ook vanwege de noodzaak de sociale status van hun werkgevers hoog te houden. Behalve ervaring op de arbeidsmarkt, wijzen veel auteurs op de invloed van religie op de vruchtbaarheid. Katholieken zouden grotere gezinnen hebben gehad door de sterke invloed van kerkelijke instanties die pro-natalistische waarden uitdroegen.

Janssens gebruikt nieuwe methodes om de genoemde beweringen onder de loep te nemen en deze daarmee te onderbouwen dan wel te verwerpen. Ze analyseert gegevens van ruim 2.000 vrouwen uit bevolkingsregisters en geboorte-, trouw- en sterfaktes uit vier steden (Zaandam, Rotterdam, Enschede en Tilburg), verdeeld over twee geboortecohorten (1881-1885 en 1911-1915). Op deze manier besteedt ze aandacht aan zowel regionale als temporele verschillen. Met behulp

van *event history analysis* analyseert ze de gebeurtenissen in de levens van deze vrouwen met hun levensloop als uitgangspunt. Janssens gebruikt onder meer de zogenaamde *Kaplan-Meier survival estimators* die onderzoekers in staat stellen verder te kijken dan (vaak misleidende) gemiddelden. Op deze manier wordt, bijvoorbeeld, niet slechts de gemiddelde huwelijksleeftijd van vrouwen getoond, maar ook het aandeel vrouwen dat nog ongetrouwd was op een bepaald aantal maanden na de vijftiende verjaardag. Deze methode geeft de lezer hierdoor meer inzicht in de variatie rondom het gemiddelde. Om te bepalen welke factoren statistisch significant hebben bijgedragen aan de vruchtbaarheidsafname gebruikt Janssens zogenaamde *hazard models* die vergelijkbare uitkomsten bieden als een regressie analyse.

Janssens stelt het geduld van haar lezers af en toe behoorlijk op de proef: ze houdt van spanning en treedt zo nu en dan in herhaling. Het verlossende antwoord op haar hoofdvraag wordt pas gegeven op bladzijde 226, waar alle onderzochte variabelen bij wijze van synthese in een *hazard model* worden weergegeven. Toch kost het absoluut geen moeite het boek van kaft tot kaft te lezen. De ingewikkelde analytische methodes die de auteur gebruikt worden op een zeer heldere en overtuigende manier gepresenteerd. Dit maakt het boek eveneens toegankelijk voor niet-demografen die er allemaal op hun eigen manier gebruik van kunnen maken. Zo kunnen sociaaleconomische historici gegevens vinden over arbeidsmarktparticipatie, cultuurhistorici over de invloed van de kerk. Het is juist de synthese van al deze gegevens wat het boek zo sterk maakt.

En de uitkomsten? Sommige conclusies waren te verwachten, andere waren verrassend en sommige zijn enigszins discutabel. De meeste conclusies behoren zeker tot de tweede groep. Zo wordt duidelijk dat vrouwen die voor het huwelijk veel onderwijs hadden genoten op relatief hoge leeftijd trouwden (zoals al algemeen wordt aangenomen), maar dat ze niet de eerste vrouwen waren die *stopping-* en *spacing-*gedrag vertoonden. Dit is verrassend omdat vaak is aangenomen dat hoogopgeleide vrouwen beter in staat waren tot onderhandelen met hun echtgenoot over het krijgen van kinderen en derhalve over de geslachts-gemeenschap. Ook toont de auteur aan dat dienstbodes in alle vier de onderzochte regio's juist de achterblijvers waren in de ontwikkeling naar 'moderne' fertiliteit.

De conclusies waarover men zou kunnen discussiëren zijn die, die gebaseerd zijn op ideeën over de persoonlijke beweegredenen van vrouwen voor bepaald gedrag. Zo concludeert Janssens dat het hoge aantal voorechtelijke zwangerschappen kan worden verklaard door de sterke wens van jonge vrouwen om hun ouderlijk nest te verlaten zodat een zelfstandig huishouden opgericht kon worden. Eenmaal zwanger, was een huwelijk onvermijdelijk en dit zou ouders dwingen om hun dochters 'te laten gaan'. Alhoewel dit soort verklaringen plausibel klinken

vanuit onze eenentwintigste-eeuwse logica, zou ik graag hebben gezien dat ze ondersteund werden door meer kwalitatieve bronnen.

Dit brengt mij tot mijn laatste punt. Janssens verwijt haar collega-demografen dat de vrouwen die de demografische transitie meemaakten geen actieve rol krijgen in het meeste onderzoek. Alhoewel ze een belangrijke stap heeft gemaakt in het opnemen van vrouwen in het onderzoek naar de Nederlandse vruchtbaarheidsafname, blijven hun *stemmen* slechts gefluister op de achtergrond. Seksueel gedrag en vruchtbaarheid, een veel intiemer onderwerp bestaat er nauwelijks. Het is daarom jammer dat de vrouwen in kwestie cijfers blijven en ons slechts indirect een idee geven van hun persoonlijke motivatie, beleving en *agency*. Om een compleet beeld van de vrouw tijdens de demografische transitie te geven is samenwerking tussen wetenschappers van verschillende disciplines nodig. Ik zou daarom historici willen aanmoedigen dit belangrijke boek te gebruiken als de basis voor verder kwalitatief onderzoek naar de vrouwen achter de cijfers.

(Ook verschenen in *Ex Tempore*, vol 34, no 1 (2015))

Corinne Boter

Wageningen University and Research Centre

Josef Vos en Gerarda Westerhuis, *Kredietwaardigheid verzilverd: BNG Bank 1914-2014* (Den Haag: BNG Bank, 2014), 376 blz., ISBN 978-90-90279-923

Eerder verschenen al twee boeken over de geschiedenis van BNG van F. Boersma; in 1989 *Promesse in drievoud* over de periode 1914-1968 en in 1995 *Beslissende jaren* waar de jaren 1968-1991 worden beschreven. In deze twee boeken staan de medewerkers centraal en niet de economisch-financiële kanten van het bedrijf. Vos en Westerhuis hebben de hele geschiedenis vanaf 1914 tot heden beschreven. Het eerste hoofdstuk begint ten tijde van de Bataafse Republiek en duidelijk wordt dat in de loop van die eeuw de belastingen hoe langer hoe meer werden gecentraliseerd bij de Rijksoverheid en dat dit proces ten koste ging van de inning van gemeentelijke belastingen en de financiële autonomie van de gemeenten. Tegelijkertijd werd het dienstenpakket van de gemeenten wel uitgebreid, bijvoorbeeld op het gebied van de volkshuisvesting, onderwijs, nutsbedrijven en gezondheidszorg. Die waren nodig door de snelle industrialisatie en urbanisatie. Voor deze voorzieningen moesten de gemeenten een beroep doen op de kapitaalmarkt.

In 1906 ontstond de onderlinge Risico-Vereniging van Nederlandsche Gemeenten, dit naar aanleiding van de verplichte ongevallenverzekering voor gemeentewerklieden. Het initiatief hiertoe was genomen omdat de verzekeringsmaatschap-